

УЎК: 336.64 (575.1)

**ҚУРИЛИШ МАТЕРИАЛЛАРИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ
КОРХОНАЛАРИДА ЖОРИЙ АКТИВЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА
БОШҚАРИШНИ ПРОГНОЗЛАШ МАСАЛАЛАРИ**

Улугбек Анорбаевич НУРМАНОВ

доцент

иқтисодиёт фанлари номзоди

Тошкент молия институти

Тошкент, Ўзбекистон

mbt707@mail.ru

Аннотация

Мақола қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхоналарида жорий активларни шакллантириш ва бошқаришни прогнозлаш билан боғлиқ жиҳатларни тавсифловчи муаммоларга бағишланган ҳамда уларнинг алгоритми таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: жорий активлар, товар-моддий захиралар, ҳисоб сиёсати, жорий активларни бошқариш, стратегик режалаштириш, прогнозлаштириш модели, жорий активларни шакллантириш, жорий активларни бошқаришни прогнозлаш алгоритми.

**ВОПРОСЫ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ УПРАВЛЕНИЯ И
ФОРМИРОВАНИЯ ТЕКУЩИХ АКТИВОВ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ПО
ПРОИЗВОДСТВУ СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ**

Улугбек Анурбаевич НУРМАНОВ

доцент

кандидат экономических наук

Ташкентский финансовый институт

Ташкент, Узбекистан

mbt707@mail.ru

Аннотация.

Статья посвящена проблемам, характеризующим аспекты, связанные с прогнозированием формирования и управления текущих активами на производственных предприятиях строительных материалов, а так же аналирован их алгоритм.

Ключевые слова: текущие активы, товарно-материальные запасы, учетная политика, стратегическое планирование, модель прогнозирования, формирование текущих активов, прогнозирование управления текущими активами.

Хўжалик юритувчи субъектларда жорий активларнинг етишмаслиги ишлаб чиқариш ва тижорат циклининг бузилиши, ликвидликнинг йўқолиши ва паст фойда олиш, ортиқча, асоссиз равишда юқори миқдорда молиялаштиришга олиб келади. Шунинг учун жорий активларни уларнинг

турлари бўйича узок муддатли прогнозлаш зарурати туғилади.

«Прогнозлаштириш иқтисодиётнинг ривожланиш йўналишларини, унинг алоҳида элементларини келажакдаги илмий башорат қилиш ёки мақсадларга эришишнинг оптимал усулларини излаш» [1]дир.

Олиб борилган илмий изланишларимизнинг кўрсатишича, амалда прогнозлаштириш аниқ бир тамойилга таянган ҳолда амалга оширилмайди. Шу сабабли мамлакатнинг яқин истиқболдаги ривожланишининг асосий йўналиши сифатида иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини таъминлаш, қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш вазифаси белгиланган.

Олимларнинг фикрича, жорий активларни бошқариш бўйича танланган сиёсатга қараб молия-хўжалик фаолиятини прогнозлаш тизимлари режалар, сметалар ва бюджетлар шаклларининг таркиби, уларни ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш қоидалари, аналитик режалаштириш йўналишлари жиҳатидан жуда хилма-хилдир [2].

Иқтисодиётга оид адабиётларда жорий активларни бошқаришни прогнозаштиришнинг турли моделлари мавжуд бўлиб, улар жорий активлар қийматини истиқболли баҳолаш усулларига, таркиби ва тузилиши, жорий активлар элементларидан фойдаланиш самарадорлиги, операцион циклнинг бизнес жараёнлари учун жорий активларнинг мавжудлиги, ташқи ва ички омилларнинг таъсирига асосланади.

Хусусан, В.Мочулаевнинг таъкидлашича, хўжалик юритувчи субъектнинг ретроспектив ва прогноз давридаги зарур жорий активларини ҳисоблаш модели ва унинг якуний қийматини аниқлашда ўз жорий активларининг ортиқчалиги (тақчиллиги)ни аниқлаш модели таклиф этилган. Ушбу усул пул оқимларини прогноз қилиш ва корхонанинг якуний қийматини аниқлашнинг ишончлилигини оширади [3].

Т.Дегтяреванинг фикрича, хўжалик юритувчи субъект ишлаб чиқаришининг минтақавий аспектида ривожланишини башорат қилиш учун экспоненциал текислаш асосида Р.Брауннинг адаптив полином моделидан фойдаланиш таклиф этилади [3].

Хўжалик юритувчи субъектларда пул оқимларини истиқболли режалаштириш, моделлаштириш ва режалаштириш тамойиллари асосида амалга оширилиб, ҳар йили биттага силжиганида, режалаштиришнинг бошидан аста-секин жорий йилда амалга оширишни бошлаш тўғрисида қарор қабул қилинадиган лойиҳалар аниқланади. Шу билан бирга бундай лойиҳаларнинг самарадорлигини баҳолаш тизимли таъсирни ҳисобга олади.

Хўжалик юритувчи субъектларда жорий активларни бошқариш учун одатий кўрсаткичларни прогноз қилиш алгоритмидан фойдаланиш, вазифаларни шакллантириш, атроф-муҳитни, ҳодиса эволюциясини ретроспектив таҳлил қилиш, тахминий кўрсаткичларни яратиш, уларни такомиллаштириш, тўлдириш, стратегик танловларни ишлаб чиқиш ва индивидуал интеграцияни назарда тутуди ҳамда стратегик танловларни ягона стратегияга айлантиради. Энг қулай дастурлаш кўрсаткичлар усулига фойдали кўшимча бўлиши мумкин, шунингдек, унинг муаммосини аниқлаш ва ҳал қилиш жараёнида салбий кўрсаткичлар аниқланиб, тафсилотлар билан тўлдирилади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхоналарининг жорий активларини бошқариш бўйича стратегик режалаштиришни амалга ошириш учун прогнозлаштириш моделини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ. Мазкур ҳолат жорий активларни шакллантириш ва улардан фойдаланишни бошқариш сиёсатининг истиқболли йўналишларини аниқлаш имконини беради.

Прогнозлаштириш модели иккита асосий жиҳатни ўз ичига олади:

–жорий активлар элементларини шакллантиришнинг индикатив кўрсаткичлари прогнози;

–жорий активлардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари прогнози.

Жорий активларни шакллантириш прогнози элементлар таркибидаги ўзгаришларни, динамик таркибий «сирғалувчи» ва соф айланма маблағларни молиялаштириш зарурлигини баҳолашга асосланади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхоналари жорий активларини бошқариш бўйича прогнозлаштиришни амалга оширишда авваламбор қуйидаги асосий тамойилларга таяниши зарур деб ҳисоблаймиз. Ушбу тамойиллар муаллиф томонидан иқтисодий маълумотлар асосида ишлаб чиқилган:

1. *Узлуксизлик тамойили* – ўтган ва ҳисобот йили бюджети бўйича унинг ижроси ва амалга оширилган дастурлар самарадорлигини ҳисобга олган ҳолда келгуси йил учун қабул қилинган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастури.

2. *Устуворлик тамойили* – уюшма томонидан бюджетни режалаштиришда келгуси йил учун таркибидаги хўжалик юритувчи субъектларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегиясининг устувор йўналишлари ҳисобга олинади.

3. *Асослаганлик тамойили* – бюджетни режалаштириш жараёнида у ёки бу лойиҳасига киритилишини асословчи ҳуқуқий-меъёрий ва бошқа ҳужжатларнинг мавжудлиги.

4. *Ягона ёндашув тамойили* – барча уюшма тизмидаги хўжалик юритувчи субъектлар учун прогноз кўрсаткичларини ҳисоблашнинг ягона ёндашув асосида олиб борилиши.

5. *Объективлик тамойили* – ҳар бир хўжалик юритувчи субъект томонидан барча тўловлар тақсмотининг тўғри амалга оширилиши.

Жорий активлардан фойдаланиш самарадорлигини прогноз қилиш қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхонаси жорий активларининг айланмаси, ликвидлиги, тўлов қобилияти, рентабеллигини баҳолашга асосланади.

Қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхоналарида жорий активлар таркибини прогнозлаш натижалари шуни кўрсатадики, прогноз жорий активларнинг энг муҳим элементлари бўйича тузилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат: дебиторлик қарзлари, молиявий инвестициялар, пул маблағлари, пул маблағлари эквивалентлари ва акциялар.

Шундай қилиб, бошқарувнинг стратегик ва оператив даражалари

орасидаги доимий мослик ушлаб турилади ва жорий оператив ва стратегик прогнозлар ва режаларнинг муҳим мослашуви таъминланади.

Тайёр маҳсулот ички ва ташқи савдо бозорларида талаб мавжудлиги сабабли катта қолдиқни ташкил этмаслиги лозим. Дебиторлик қарзларининг ўсишига сабаб бўлган асосий омиллар ишлаб чиқариш ҳажми ва тайёр маҳсулотларни сотишдир. Сотилган тайёр маҳсулот таннархининг ўсиш суръати даромадларнинг ўсиш суръатларидан ошиб кетмайди, бу эса хўжалик юритувчи субъект фаолиятидаги ижобий ҳолатдир. 1-расм муаллиф ишланмаси.

1-расм. Қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхоналарида жорий активларни шакллантириш ва бошқаришни прогнозлаш алгоритми

Жорий активлар таркибини прогноз қилиш ўрганилаётган хўжалик юритувчи субъект мулки қийматидаги ҳар бир элемент улушининг ўзгаришини тавсифлайди.

Прогноз айланма маблағларни такрор ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун ишлатилиши мумкин бўлган бўш пул маблағларининг кўпайишини кўрсатади.

Шунингдек, прогнозлашнинг кейинги босқичи соф айланма маблағларнинг кутилаётган қийматини ва уни молиялаштиришни таклиф қилишдан иборат. Соф айланма маблағлар қиймати хўжалик юритувчи субъектнинг жорий активлари ва жорий мажбуриятлари ўртасидаги фарк сифатида аниқланади. Жорий активлар бошқарув сиёсатини ишлаб чиқишда хўжалик юритувчи субъект ўз маблағлари ҳисобидан активларнинг қайси қисми қопланишини ва қарз манбаларини қандай миқдорда жалб қилиш зарурлигини билиши керак. Кўпгина хўжалик юритувчи субъектларда умумий қабул қилинган формулалар бўйича ҳисобланган ўз айланма маблағларининг қиймати салбий ҳисобланади. Бунда назарий мулоҳазалар асосида хўжалик юритувчи субъектларда қисқа муддатли мажбуриятларни қоплаш учун маблағлар мавжуд эмас [4].

Хўжалик юритувчи субъектлар айланма жараёнида самарадорликка ҳом ашё, материаллар, ёқилғилар билан таъминлаш, маркетинг тадқиқотлари натижасида, дебиторлик қарзларини камайтириш, бажарилган ишлар учун ҳақ тўлаш тизимини такомиллаштириш, молиявий ва шартномавий интизомга риоя қилиш орқали эришадилар.

Жорий активларнинг алоҳида элементларини бошқариш самарадорлигини тавсифлаб, шуни таъкидлаш мумкинки, барча захиралар бўйича уларнинг айланиш даврида бир оз ўсиш кузатилмоқда. Шу билан бирга айланма муддати анча узоқ давом этади ва ҳар йили уч ойдан ортиқ бўлади. Бу эса қурилиш саноатининг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланади.

Хўжалик юритувчи субъектнинг энг ликвид активлари пул маблағлари бўлиб, улар айланиш даврида ушбу босқичда узоқ вақт қолмайди. Муайян миқдорда улар мажбуриятларни қоплаш учун жорий активлар таркибида доимо мавжуд бўлиши керак, акс ҳолда компания тўловга лаёқатсиз, деб тан олинishi мумкин.

Пул маблағларини бошқариш, яъни пул маблағларининг тушуми ва ишлатилиши чиқими пул оқимини прогнозлаш ёрдамида амалга оширилади. Шу билан бирга, маҳсулотларни сотишдан кутилаётган пул тушумлари

миқдори ҳисоб-китобларни тўлаш ва кредитга сотишнинг ўртача муддатини ҳисобга олган ҳолда ҳисоблаб чиқилади ва параллель равишда нақд пул оқими прогноз қилинади. Яъни бу олинган маҳсулот (иш, хизмат)лар учун ҳисоб-китобларнинг тахминий тўловидир. Унда бюджетга, солиқ органларига ва бюджетдан ташқари жамғармаларга тўловлар, дивидендлар, фоизлар тўлаш, хўжалик юритувчи субъект ходимларининг меҳнатига ҳақ тўлаш, мумкин бўлган инвестициялар ва бошқа харажатлар назарда тутилади.

Қурилиш материаллари комплексининг асосий фаолияти бўйича пул оқимининг ўсишини кўрсатади. Молиявий фаолиятдан олинган пул оқими ўзгаришсиз қолади, чиқимлари тушумлардан ошиб кетади. Натижада, молиявий фаолият қўшимча манбаларни жалб қилишни талаб қилади.

Хўжалик юритувчи субъектда маблағларнинг мавжудлиги унинг ликвидлигига таъсир қилади, бу унинг ликвидли активларининг, агар зарурият бўлса, кредиторлар олдидаги мажбуриятларини тўлаш учун етарлилигини тавсифлайди. Тадқиқот объекти «Ўзсаноатқурилишматериаллари» уюшмасида ликвидлик кўрсаткичига иқтисодий шартларнинг бутун тўплами таъсир қилган. Яъни – тайёр маҳсулотни сотиш ҳажмлари, фойдаланилаётган ресурсларнинг тузилиши ва самарадорлиги, ишлаб чиқариш майдонларининг техник ва технологик жиҳозланиши, маҳсулот нархи ва таннархи, сифати, рақобатбардошлигидир. Ликвидлик кўрсаткичларининг муайян миқдорий параметрларига эришиш қўшимча маблағлар ва банк кредитларини ўз вақтида жалб қилиш учун шарт-шароитлар яратиш, таъсисчиларни компаниянинг ўз маблағларидан фойдаланишнинг мослашувчанлигига ишонтириш имконини беради.

Прогноз маълумотлари келажакда умумий ликвидлик коэффициенти ошишини кўрсатиб, бу умумий ликвидликнинг ўзгариши кўрсаткичлари билан тасдиқланади. Қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхоналарининг барча жорий активлар ҳисобига қисқа муддатли мажбуриятларини бажариш учун юқори потенциал қобилятини тавсифлайди.

Ликвидлик ўсишига ёрдам берадиган асосий омиллар — бу инвестиция қилинган капитал ва жорий асосий воситаларнинг ўзгаришидир. Прогноз давридаги жорий мажбуриятларнинг ўзгариши қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхонасининг ликвидлигига салбий таъсир кўрсатади.

Тахлилий маълумотлар шуни кўрсатадики, ўрта муддатли ликвидлик коэффиценти сезиларли даражада ошади, шунингдек, унинг қиймати ҳар йили ошиб боради. Бу эса тадқиқот объекти «Ўзсаноатқурилишматериаллари» уюшмасининг нақд пул, қисқа муддатли молиявий инвестициялар, дебиторлик қарзлари ва тайёр маҳсулот ҳисобига жорий мажбуриятларини бажариш қобилиятини кўрсатади. Прогноз даври охирида компания ўрта муддатли ликвидликни ташкил қилади.

Қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхонасининг мутлак ликвидлигининг истикболли даражасини баҳолаш учун нақд пулда ўртача кунлик тўловларни қоплаш коэффицентининг прогноз қиймати аниқланади. Жорий ишлаб чиқариш фаолияти учун ўртача кунлик тўловлар қийматини баҳолашда бир кунга берилган маълумотлардан фойдаланилади. Яъни, сотилган маҳсулот таннарни, давр харажатлари, товар-моддий захиралар, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва тайёр маҳсулотлар қийматининг ошиши.

Мавжуд нақд пул билан қопланадиган жорий ишлаб чиқариш фаолияти учун тўлов кунларининг сони нақд пулнинг ўртача кунлик тўловларга нисбати сифатида аниқланади.

Қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхонасининг жорий активларидан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари доирасида рентабелликнинг прогноз қилинган қийматлари ўрганилди. Шу билан бирга режалаштиришнинг асосий мақсади жорий активлар айланмасини ошириш ва структурасини такомиллаштириш, моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш ҳисобига рентабелликни оширишдан иборат.

Хўжалик юритувчи субъектларда рентабелликнинг пасайиши энг аввало жорий активлар фойданинг ўсиш суръатларига нисбатан ўсиш суръатларидан ошиб кетиши билан оқланади. Натижада ўрганилаётган хўжалик юритувчи

субъект ўз захиралари таннархини пасайтириш мақсадида жорий активлар айланмаси бўйича бошқарув қарорларини қабул қилиши мақсадга мувофиқ.

Тадқиқот натижаларига кўра, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхонасининг жорий активларини бошқариш стратегиясини ишлаб чиқиш учун жорий активлар элементларини операцион циклнинг барча бизнес жараёнлари бўйича бир текис тақсимланиши, ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлайдиган иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш ва маҳсулотни сотиш орқали сотиш зарурлигини таъкидлаш зарур.

Қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхоналарининг жорий активларини тактик даражада бошқаришда қарорлар қабул қилишнинг таклиф этилаётган асосий жиҳатлари ва сиёсатнинг ҳар хил турлари учун оптимал воситаларни ўрганишдан келиб чиққан ҳолда биз қурилиш материаллари комплексини ишлаб чиқиш кетма-кетлиги ва мезонларини жорий активларни бошқариш сиёсати, шунингдек, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхонаси учун унинг тузилиши ва мазмунини аниқладик.

Фикримизча, жорий активларни бошқариш бўйича режалаштирилган сиёсат мамлакатда қурилиш материаллари саноатини ривожлантириш концепциясига мос келадиган хўжалик юритувчи субъект стратегиясига асосланиши мақсадга мувофиқ. Бу эса операцион, жорий ва узоқ муддатли режалаштириш элементларига асосланади. Ушбу операцион ва жорий режалаштиришни амалга ошириш учун тадқиқотлар натижасида тегишли сиёсатга мувофиқ жорий активлар бошқариш механизмини ишлаб чиқишда фойдаланиш учун бюджетлаштириш усулларини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қурилиш материаллари саноатини тубдан такомиллаштириш ва комплекс ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 20 февраль ПҚ-4198-сон қарори.
WWW.Lex.uz

2. Адамадзиев К.Р., Касимова Т.М. Методы прогнозирования сельского хозяйства. – Москва: Фундаментальные исследования, 2014. – № 5-1. – С.122-126.

3. Дегтярёва Т.Д. Прогнозирование аграрного производства региона с применением адаптивных моделей / Т.Д. Дегтярёва, Е.А. Чулкова // Известия Оренбургского государственного аграрного университета. Т.33. – Москва, 2012. – № 1-1. – С. 208.

4. Глазунов М.И. Системы алгоритмов определения величины собственных оборотных средств [Электронный ресурс] // Экономический анализ: теория и практика, 2009. – №34.

5. Мочулаев В.Е. Прогнозирование собственного оборотного капитала и учет его фактического значения при определении итоговой стоимости предприятия (бизнеса) // Вопросы оценки, 2013. – № 2 (72). – С. 51.

6. Пименова Е.М. Прогнозирование величины и эффективности использования оборотных средств предприятия. /Проблемы совершенствования организации производства и управления промышленными предприятиями: Межвузовский сборник научных трудов. – Москва, 2010. – № 1-2. – С. 10.

7. <http://www.lex.uz> – Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик маълумотлари миллий базаси.